

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱՂԱՍՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ)

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԾԱԿՔԱՐ ԳՅՈՒՂԻՑ
(ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ)

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը հարուստ է պատմաճարտարապետական կոթողներով (մոտ 5270 միավոր)¹, որոնց ուսումնասիրումը սկսվել է դեռևս XIX դարում (Հովհ. Շահխաթունյանց, Ս. Ջալալյանց, Մ. Սմբատյանց, Ղևոնդ Ալիշան, Ե. Լալայան): Նորագույն շրջանում այդ հուշարձանների ուսումնասիրությունը կատարվեց համակողմանի. հնագիտական պեղումներին զուգահեռ ուշադրություն դարձրեցին նաև վիմական արձանագրություններին, որոնք հետազայում ամփոփվեցին Դիվան հայ վիմագրության Գեղարքունիքի պրակում² (թվով 1546 արձանագրություն): Քանի որ գիտական վերջին ուսումնասիրություններն այստեղ կատարվել են XX դարի 70-ական թթ., ուստի անհրաժեշտություն կար հայտնաբերել նոր կոթողներ, ինչպես նաև արձանագրություններ: Արդյունքում, 2014-2016 թթ. ընթացքում մարզի բնակավայրերից մեզ հաջողվեց հավաքել մոտ 60 վիմագիր, այդ թվում՝ 9-ը Մարտունու տարածաշրջանի Ծակքար գյուղից, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Ծակքար (Կած, Կռակածն, Կռակիծ, Կոռքար, թուրք. Դալիկդաշ³) գյուղը գտնվում է Մարտունի քաղաքից 9 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ըստ XIII դ. եկեղեցական հարկացուցակի՝ գյուղը կոչվել է Կածիք⁴՝ լինելով Մեծ Հայքի Սյունյաց նահանգի Գեղարքունի գավառի կազմում:

Փաստենք, որ պատմական Գեղարքունիքի էթնոժողովրդագրական կազմը դարեր շարունակ փոփոխվել է՝ կապված արտաքին քաղաքական իրավիճակի հետ: Մելջուկ-թուրքերի, մոնղոլ հրոսակների, Լենկ-Թեմուրի և թուրք-պարսկական անընդմեջ պատերազմների,

¹ Հակոբյան Ս., ՀՀ մարզերը, Գեղարքունիք, պատմական հանրագիտարան, Երևան, 2010, էջ 9:

² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Երևան, 1974:

³ Համանուն բնակավայրեր կան Մեքաստիայի և Ակնի շրջաններում (Արևմտյան Հայաստան): Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ), հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 831:

⁴ Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, Երևան, Սովետական գրող, 1986, էջ 397:

ջալալիների ասպատակությունների (1590-ական թթ.), սովի (1606-1609 թթ.) հետևանքով գավառը մեծ վնասներ է կրել, ծաղկուն բնակավայրերն ամայացել են, բնակչությունը՝ բռնի տեղահանվել: Հիշատակություն կա, որ 1319-1320 թթ. Գեղարքունի գավառում թալանվեցին եկեղեցիները, գերվեցին բնակիչները, որոնց մի մասը կարողացավ ապաստանել քարանձավներում⁵: 1639 թ. Հայաստանի թուրք-պարսկական երկրորդ բաժանումից հետո գավառն անցավ Պարսկաստանին՝ դառնալով Երևանի խանության մահալներից՝ վերանվանվելով Գեղկաչայ⁶: Հայ բնակչությունն այստեղ աստիճանաբար դառնում էր փոքրամասնություն, հայկական բնակավայրերի անուններն աղավաղվում ու հնչյունափոխվում էին: Մատենագրական աղբյուրների և վիմական արձանագրությունների շնորհիվ միայն հնարավոր եղավ վերականգնել դրանց մի մասի հայկական տարբերակները⁷: 1813 թ. անգլիացի ճանապարհորդ, ճարտարապետ, դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջեյմս Մորիերը (1780-1849 թթ.) նշում է. «Երևանից Սևան ճանապարհին, ոչ մի բնակեցված վայր չտեսանք... լիճը շրջապատված է վայրի լեռներով ու բնակչություն չունի»⁸: Ռուս-պարսկական (Թուրքմենչայ, 1828 թ.) ու ռուս-թուրքական (Ադրիանապոլիս, 1829 թ.) պայմանագրերը հնարավորություն տվեցին հազարավոր արևելահայերի ու արևմտահայերի վերաբնակվել ոչ միայն հին ու լքված, այլև նոր հիմնված բնակավայրերում:

Ներկայիս Ծակքար գյուղը հիմնադրվել է 1828 թ. Մուշի և Ալաշկերտի մի քանի գյուղերի բնակիչների կողմից: Գյուղում համանուն գետի⁹ վրա կա երկթռիչք մի կամուրջ, «որոյ անունովն և գիւղն էր յիշուում, այն Աստուածաշէն բնական կամրջի պատճառաւ, որ փոքրիկ գետակի վերայ էր բնութիւնից յարմարուած»¹⁰: Հայտնի է նաև, որ Ծակքար գետակի վրա գործել է 7 ջրաղաց: 1957 թ. գյուղից հայտնաբերվել է

⁵ Գևորգյան Դ., Թագագյուղ, Երևան, էջ 13:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 19:

⁷ Հակոբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 8:

⁸ Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2008, էջ 30:

⁹ Ծակքար գետը սկիզբ է առնում Գեղամա լեռներից: Երկարությունը 12 կմ է, հարուստ է կողակ ձկնատեսակով, որի պատճառով էլ անվանում են Կողագետ: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հատոր 2, էջ 831:

¹⁰ Սմբատյանց Ս., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 515:

Արտաշեսյան սահմանաքար¹¹, իսկ Բախտակ գետի ափին (գյուղից հյուսիս- արևմուտք) բացվել է անտիկ բնակատեղի՝ կարասային և քարակղային թաղումներով¹²: Միջնադարյան հուշարձաններից պահպանվել են Ս. Աստվածածին¹³ կամ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, որը վերանորոգվել է 1884 թ., Թուխ մանուկ (1997 թ. վերանորոգված) և «Լույս գերեզման» մատուռները, միջնադարյան գերեզմանատունը (IX-XX դդ.), տասնյակ խաչքարեր:

Ծակքար մտնող ճանապարհի ձախ մասում է IX-XX դդ. Գերեզմանատունը, որտեղ գերակշռում են հիմնականում անմշակ տապանաքարերը, կան նաև խաչքարեր (IX-XVI դդ.), օրորոցաձև տապանաքարեր: Այստեղից մեզ հաջողվեց ընդօրինակել հինգ արձանագրություն: Կենտրոնում է գտնվում XIX դարում կառուցված մի մատուռ, որն ըստ ավանդության կառուցվել է քրիստոնյայի նահատակության վայրում, այստեղ երկնքից լույս է իջել, որի պատճառով էլ մատուռը կոչվել է «Լույս գերեզման»: Այն ուղղանկյուն հատակագծով, փոքր և անշուք շինություն է, միակ մուտքը հարավից է:

Կոթողներից առավել աչքի է ընկնում XIII-XV դդ. մի խաչքար, որի արձանագրությունը կոտրված քիվին է, 1 տող (գրչագիր 1).

1. ՄԲ ԽԱՉ ԲԱՐԵՄԱՐԻՍ՝...

Խաչքարին կպած է օրորոցաձև մի տապանաքար, հարավային կողմում չորս խաչաքանդակներ են, հյուսիսային կողմում՝ աշխատանքային գործիքներ¹⁴, հիշատակագիրը՝ հյուսիսային և հարավային կողերին, 6 տող, (գրչագիր 2).

2. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՄՍ ՈւՄՆԻՄԻՆ ՈՐԴԻ ՊԱՊԻՆ / ՍՈՔԱՆԻՆ / ԵՄ ՊԱՊԱՃԱՆ / ԿԱՆԳ ԵՆԵՅԻ / ՄԲ ԽԱՉ ԲԱՐԵՄԱՐԻՍ՝

¹¹ ՀՀՇՏԲ, հատոր 2, նույն տեղում: Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, Երևան, 1979, էջ 107:

¹² Խաչատրյան Ժ., Քալանթարյան Ա., Մարտունու և Վարդենիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները, Էրաբեր, 1972, թիվ 1, էջ 59:

¹³ Ղևոնդ Ալիշանը հիշատակում է Ս. Աստվածածին: Տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ, Միսական, տեղագրություն Միւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893 թ., էջ 53: Հովհ. Շահխաթունյանցը հիշատակում է Ս. Ստեփաննոս: Տե՛ս Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի (վերահրատարակություն), Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 373:

¹⁴ Տապանաքարի թեքվածության պատճառով հյուսիսային կողմի արձանագրությունը լուսանկարել և գրչագրել հնարավոր չեղավ:

ՀՈԳՈՅ ՈՐԴԻՆ ԻՒՐ / ԾՆՈՂԱՅ ՊԵՏԱԽԼԹՄԱՆ /

Արձանագրության մեջ Ուանիսը նույն Հովհաննեսն է, Պապին անձնանունը հանդիպում ենք XVII դարից սկսած, նշանակում է «մեծ հայր»: Պէկսաւթան անձնանունը թուրքերեն է, նշանակում է թագավոր, իշխան, գործածական է XVII դարից¹⁵: 4-րդ տողի ԵՍ-ի Ե-ն հոդի տակ լինելու հետևանքով չենք գրչագրել: Փաստորեն, տապանաքարը XVII դ. գործ է:

«Լույս գերեզման» մատուռի կողքին կա փոքրիկ տապանքար, արձանագրությունը 2 տող (գրչագիր 3).

3. ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷ/ԽԱԻՍ ՈՂՈՐ ՍԱԽԼԹԱՆԻՆ

Ինչպես ցույց են տալիս մատենագիտական աղբյուրները, Սաւթանը կամ Սուլթանը Ամիրբեկի որդին և Մանուել քահանայի եղբայրն է, նրա պատվերով Կած գյուղում Հովհաննես Արծկեցին գրել է Ճաշոց (1465 թ.)¹⁶: Գրիչ Հովհաննես Արծկեցին գործել է XV դարում Կտուց անապատի կղզում, հետագայում նաև՝ Գեղարքունիքի Կած գյուղում: Մեզ հայտնի է նրա հեղինակած 3 ձեռագրերը, որոնք պահվում են Մատենադարանում¹⁷: Հետևապես, Սուլթանի տապանաքարը XV դարի գործ է:

Մի օրորոցաձև տապանաքար էլ կա, որի հարավային կողմին խրախճանքի տեսարան է, իսկ արձանագրությունը հարավային կողմին է, վերջին մասը հողմահարված, 2 տող, (գրչագիր 4).

4. ԱՅՍ Է ՀԱՆ/ԳԻՍՏ ԽԱՆԲԱՊԵՏ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՆԱՏԱՐ ԱՂԻՆ, ՈՐ ՏՂԱՅ/ՀԱՍՍԿԱԽ/.....

Խանբապ անձնանունը պարսկերեն է, նշանակում է «թագավորահայր», մոնղոլական տիրապետությունում այն խնամակալի տիտղոսն էր: Իբրև անձնանուն հանդիպում ենք 1680 թ. Նոր Բայազետի ձեռագրերից մեկում: Ենթադրում ենք, որ այն XVII դարի կոթող է:

Գերեզմանատանն է գտնվում Նորատուսից բերված մեծադիր մի խաչքար, որը գյուղի նախկին քահանա Բադեյ Սիսակի թոռը հողի տակից հանելով սելով թաքուն տեղափոխել է Ծակքար, ապա տարիներ

¹⁵ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 413:

¹⁶ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 4, էջ 579:

¹⁷ Ձեռագիր 4883, ՅԱՅՄՄԱԻՈՒՐՔ, գրված՝ 1462 թ. Կտուց անապատում: Ձեռագիր 3758, ՃԱՇՈՅ, գրված՝ 1465 թ. Կած գյուղում, ստացող՝ տեր Մանուել և տեր Ստեփաննոս: Ձեռագիր 4153, ԱԻԵՏԱՐԱՆ, գրված՝ 1499 թ. Կածիք գյուղում, ստացող՝ Ջանիբեկ:

անց կանգնեցրել է պապիկի՝ տեր Սիսակի գերեզմանի վրա¹⁸: Խաչքարն իր հորինվածքով X-XI դդ. կոթող է, իսկ արձանագրությունը, որը դժվարընթեռնելի է (12 տող), հավանաբար փորագրվել է հետագայում¹⁹:

Գյուղի կենտրոնում է գտնվում թաղածածկ, անմշակ քարերից կառուցված Ս. Ստեփաննոս կամ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կիսավեր կառույցն ունի մկրտության ավազան, ավազ խորան՝ բարձր բեմով, երկու ավանդատուն: XIX դարի վերանորոգման ընթացքում կառույցի պատերի մեջ որպես շինաքարեր տեղադրվել են միջնադարյան մի քանի խաչքարեր: Եկեղեցու մուտքը հարավից է, բարավորի խաչքարի վրա պահպանվել է (գրչագիր 5)։

5. ՋԸ (1459 թ.)

Եկեղեցու ձախակողմյան ավանդատան վերնամասում հորիզոնական դիրքով տեղադրված է խաչքար, որի ստորին մասում կա ելնդագիր արձանագրություն, 2 տող, (գրչագիր 6)։

6. ՎԱԶՍՈՂ/ՂԱՎԻԹ/Թ.ՈՒԷ (1558 թ.)

Դավիթ կազմողը գործել է Գեղամա ծովի հարավային շրջաններում, մեզ հայտնի է նրա կերտած մի տապանաքարը (1528 թ.), որը գտնվում է Վարդենիսի Կարճաղբյուր (նախկին՝ Գյոդակ բուլաղ) գյուղի տարածքում²⁰: Փաստորեն, սա մեզ հայտնի նրա երկրորդ գործ է:

Մեկ այլ խաչքար էլ ագուցված է եկեղեցու բեմի կենտրոնում, արձանագրությունը խաչի հորիզոնական թևերից վերև է, 7 տող (գրչագիր 7)։

7. ԵՍ/ՍՈՒՔԻԱՍ/ԿԱՆԳՆ/ԵՅԻ/ ԹՎ/ՈԺԷ (1658 թ.)

Եկեղեցուց քիչ հեռու գյուղաբնակ Նորիկ Եղոյանի տան մոտ գտնվում է մի մատուռ, որի ներսում կան տապանաքարի երեք բեկորներ՝ պարսկերեն արձանագրությամբ. «ԷՍՄԱՅԻԼ ՀԱԶԻ ՂԱԶԱԼԻ»²¹:

Խաչքարի ստորին մասում պահպանվել է հողմահարված արձանագրություն, 4 տող.

8. ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ.../ԿԱ-ԱՐ ԵՂԲ/.... ԲԱՐԵՆ/ՈՒԹ

¹⁸ Այս տեղեկությունը մեզ փոխանցել են տեղացիները:

¹⁹ Այն ուսումնասիրության կարիք ունի, ուստի նպատակահարմար չենք գտնում հրատարակել:

²⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Երևան, 1973, արձ. 1262:

²¹ Վիմագիրն ընթերցելու համար մեզ օգնեց ԳԱԱ ՀԱԻ Արդիականության և ազգաբանության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող Տիգրան Սարգսյանը:

Ծակքար գյուղի բնական կամրջի հարևանությամբ, տնամերձի տարածքում վերջին տարիներին բացվել է անմշակ քարերից կառուցված մի կառույց, հավանաբար մատուռ է: Այստեղից հայտնաբերվել են X-XI դդ. երկու մեծադիր խաչքար և XIII-XVII դդ. խեցեղենի բեկորներ:

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր

– Գծիկով նշված են բնագրում համապատասխան քանակի եղծված կամ կոտրված գրերը:

... Կետերով նշված են եղծված կամ կոտրված գրերը՝ անկախ քանակից:
 [] Փակագծով նշված են եղծված կամ կոտրված տառերի վերականգնումները:

[] Փակագծով նշված են փորագրողի բաց թողած, «պատիվ» նշանով կամ առանց դրա հապավված տառերի վերականգնումները:
 / տողանջատման զիծ

SUSANNA ADAMYAN
 (IAE)

NEW INSCRIPTIONS FROM TSAKQAR (GEGHARQUNIQ REGION)

Gegharkunik region is rich with historical and architectural monuments, which number reaches 5270. In the XIX century Armenian surveyors and foreign authors studied the monuments in the province of Bayazet. During the Newest period the monuments were studied comprehensively. Particularly the study of epigraphic inscriptions gave a new source to the historical studies of Gegharkunik region. These are summarized in epigraphy materials of Gegharkunik Divan. Since recent scientific studies had been done in the 70s of XX century, it is necessary to explore the region to identify new records. As a result, we managed to record more than 40 epigraphs from monuments of Martuni region, and only 9 from Tsakqar village.

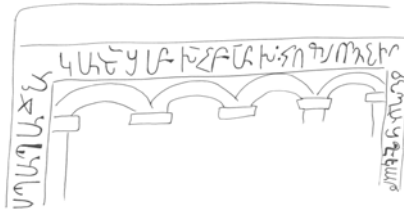
Tsakqar village was still mentioned in the XIII century. The village was founded in 1828 by the residents of several villages of Mush and Alashkert. The famous Natural Bridge, S. Astvatcatcin or St. Stephen church (1884 renovated), Tux Manuk chapel (1997 rebuilt), medieval cemetery of

khachkars are preserved in the village. In 1957 Artashesyan boundary was found in the residence.

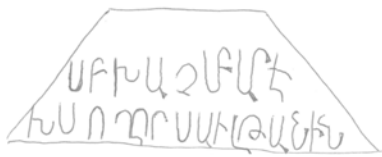
ԳՐԱԳԻՐ

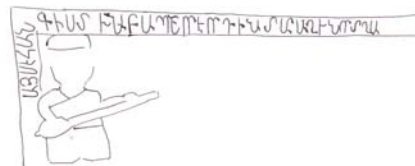
գրագիր 1

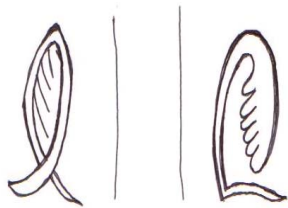
գրագիր 2

գրագիր 3

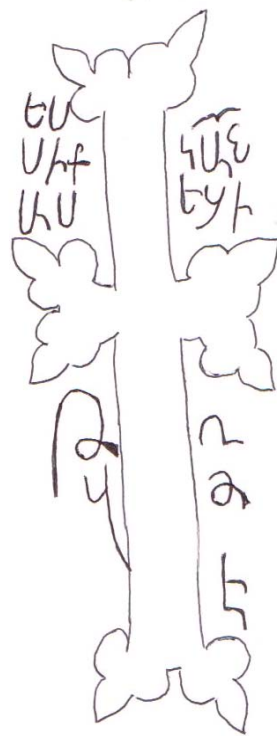
գրագիր 4

գրագիր 5

գրագիր 6

գրչագիր 7